

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 195

YIL XVII

OCAK 1979

**UYGUR METİNLERİNDE YANLIŞ OKUMA, ANLAMA VE
MÂNÂLANDIRMALAR**

(2. Hz. İsa'nın bebekliği ile ilgili Uygurca tercüme üzerine)

Osman F. SERTKAYA

VIII. asrın ortalarında Köktürk imparatorluğuna son veren Uygurlar, IX. asrın ortalarına kadar Ötüken; XIII. asrın ortalarına kadar ise Turfan, Hoçç., Hamı... vs. havâlisinde yaşadılar.

Bilindiği gibi Uygurlar çeşitli dinleri kabul etmişlerdi. Büyük bir kısmı Budist olan Uygurların yanı sıra, Mani ve Brahmi dinlerine inanan Uygurlar da mevcuttur.

Bu üç Asya dîni inanışının akisleri Uygur metinlerinde açıkça görülmektedir. Hattâ bu çeşitli dinlere ait dîni eserlerin tercümelerinin bugün elimizde bulunan metinlerin dörtte üçünü geçtiği rahatlıkla söylenebilir.

Bu üç Asya dîni inanışı dışında Uygurların, hristiyanlığı da tanıdığını görüyoruz. Elimizde bulunan Uygur metinlerinden biri, hristiyanlığa âit bir metin olup Hz. İsa'nın bebekliği ile ilgilidir. Metnin, yer yer Matthaëus incilinin II. bölümünün kısmî tercümesi olduğu da söylenebilir.

Bu tercüme, F.W.K. Müller tarafından başlatılan *Uigurica* serisinin ilk metnidir (F.W.K. Müller, *Uigurica*, I, APAW, 1908, Nr. 2, s. 3-10). Söndan eksik olan 81 satırlık bu küçük metnin konusu şöyledir:

"Moguçlar (metinde Moguç kelimesi ile eski Medlerdeki ateşe tapmaları ile tanınan papazlar kastedilmektedir) Hz. İsa'yı bulup, ona tâbi olmayı dilerler. Hükümdar Herodes de onları teşvik eder ve İsa'yı buldukları zaman dönüp kendisine haber vermelerini, o zaman kendisinin de gidip İsa'ya tâbi olacağını söyler. Moguçlar İsa'yı bulmak için İsrail (Jerusalem)'den çıkıp giderler. Bir yıldız onlara yol gösterir. Bethlehem'de yıldız durur ve Moguçlar İsa'yı bulurlar. Onlar İsa için üç türlü hediye getirmişlerdir. Altın, tütüsü ve miron

(Myrre). Moguçlar, Hz. İsa, "hükümdar ise altını, tanrının oğlu ise mironu, tabib ise tütsüyü alır" diye düşünerek, hediyelerini bir tabağa koyup içeri girerler. İsa onların akıllarından geçeni anlar ve hediyelerin üçünü de alır. Moguçlara hitaben "siz üç türlü fikirle içeri girdiniz. Biliniz ki hükümdar da, tanrının oğlu da, tabib de, benim" der. Taş bir beşikte yatan İsa, beşiğinin köşesinden kopardığı bir taş parçasını Moguçlara armağan olarak verir. Moguçlar bu küçük taş parçasını taşıyamazlar. Hayvanları da taşın ağırlığının altından kalkamaz. Bunun üzerine Moguçlar bu taş parçasını yanlarında beliren bir kuyuya atarlar. Biraz gittikten sonra geriye baktıklarında taşı attıkları kuyunun içerisinden ateş ve alevle birlikte bir ışık çıktığını ve bu ışığın gök yüzüne ulaştığını görürler. O zaman İsa'nın onlara verdikleri armağanın değerini anlamadıklarını söyleyerek pişman olurlar. O günden bu güne kadar Moguçların ateşe tapınmasının sebebi budur. Daha sonra bir melek gelerek Moguçları başka bir yola sevkeder. Moguçlar hükümdar Herodes'e dönmezler. Hükümdar Herodes ise Moguçların başka yola gittiğini görünce öfkelenir ve cellâtlarına "ülkesinde iki yaşın altındaki erkek çocukları öldürmelerini" emreder"... vs.

Bu metin üzerinde Müller neşrinden sonra W. Bang'ın geniş bir incelemesinin yayımlandığını görürüz (W. Bang, "Türkische Bruchstücke einer Nestorianischen Georgspassion", *Muséon*, XXXIX, 1926, s. 41-75). Bang, Müller'in metinde halledemediği bazı yerleri makalesinde açıklamış olmasına rağmen, metinde yanlış okunmuş ve yanlış mânâlandırılmış yerler kalmıştır.

Bu küçük Uygurca metin üzerinde üçüncü yayın W. Radloff tarafından yapılmıştır. (W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler (Pamyatniki uygurskogo yazıka)*, *Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov* herausgegeben, Leningrad 1928, s. 160-166).

Transkripsiyon daha önce Müller tarafından yayımlandığı için Radloff, metni ancak dökme Uygur harfleri ile vermekte (s. 160-162), metnin almanca tercümesini yapmakta (s. 162-163) ve metinle ilgili kelime ve şekilleri izah etmektedir (s. 164-166).

Metin üzerindeki dördüncü yayın ise S.E. Malov tarafından yapılmıştır. (S.E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pis'mennosti*, (Pamyatnik hristianskogo veroçitel'nogo soderjaniya "Poklonenie Volhvov"), Moskova 1951, s. 131-138).

Radloff'un metnin transkripsiyonunu vermemesine karşılık, Malov, metni önce dökme Uygur harfleri ile vermiş (s. 132-134), sonra transkripsiyon (s. 134-136) ve tercümesini (s. 136-138) yapmıştır.

Radloff ve Radloff'tan naklen Malov, kendi transkripsiyon ve tercümelerinde, gerek Müller'in gerekse Bang'ın tercüme ve transkripsiyonlarını düzeltmiş ve metni daha anlaşılır hale sokmuşlardır.

Meselâ metnin 37-39. satırları ilk nâşir olan Müller tarafından satır altı tercümesi ile birlikte şöyle transkripsiyonlanmıştır:

ol	moguç-larka	taş bişik-ning	bulungın-ta
Jenen	Magiern	von der Stein-Krippe (Wiege)	an ihrer Ecke
min	üzmiş	teg	bir yungak taşig
das Ende	abgebrochen habend gleichsam,	einen	Klumpen Stein
üzüp	birdi		
brach er ab und	gab ihnen.		

Müller'in bu satır altı tercümesini türkçeye şöyle çevirebiliriz. "Taş beşiğin önündeki o Moguçlara, (beşiğin) köşesinden, ucunu kırmış gibi bir parça taşı kırıp, onlara verdi".

Bang ise bu satırları "Mit diesen Worten brach er von der Ecke seiner steinernen Krippe ein Stück Stein ab, als ob ich es abgebrochen hätte, und gab es den Magiern (Bu sözler ile, onun taş beşiğinin köşesinden, sanki onu ben koparmışım gibi, bir parça taş koparıp, onu Moguçlara verdi)". (s. 46).

Bang'ın makalesinden iki yıl sonra, Radloff, aynı satırları "Darnach brach er einen Steinklumpen von der Ecke der steinernen Wiege (so leicht) ab, als ob er Mehl gefasst hätte, und gab (ihnen diesen) (Daha sonra, O, taş beşiğinin köşesinden bir parçayı (kolayca), sanki un tutmuş gibi, kopardı ve (onu onlara) verdi, s. 163)" şeklinde tercüme etmiştir.

Radloff, bu cümlelerin çözüm kelimesi olan **min** kelimesi için 38 numaralı notta "**min** ist men zu lesen, es ist ein chinesisches Wort, welches "Mehl" bedeutet (**Min**'i **men** okumalıdır, o, mânâsı "un" olan bir çince kelimedir) satırları ile açıklamaktadır.

Gerçekten de **min** kelimesi, bu cümlede, Radloff'tan önceki nâşirlerin zannettiği gibi, türkçe **min** "ben" mânâsına gelmemektedir Radloff'un da tesbit ettiği gibi bu kelime, çinceden türkçeye girmiş bir ödünç kelime

(Lehnwort) dir. Çincesi **mien** Japoncası **min** şeklinde olan bu kelime, (bk. DTS, s. 344 "un"), bizce bu cümlede "un"dan ziyâde "hamur" mânâsına gelmektedir.

Malov da cümleyi Radloff gibi tercüme etmiştir (s. 137).

Böylece cümlelerin doğru tercümesini "O Moguçlara taş beşiğin(in) kenarından (köşesinden), hamur koparmış gibi, bir parça taşı kırıp verdi" şeklinde anlayabiliriz. Yani küçük İsa, "taş" beşiğinin bir parçasını "hamur" koparır gibi kolayca kırarken, Moguçlar ve hayvanları, ağırlığından dolayı, bu küçük taş parçasını taşıyamamışlardır.

Aynı metinden vereceğimiz diğer bir örnek de yanlış okunan bir ibârenin transkripsiyonun ve tercümesinin düzeltilmesidir.

Metnin 75-78. satırları ilk nâsir olan Müller tarafından satır altı tercümesi ile birlikte şöyle transkripsiyonlanmıştır. (s. 9-10).

baringlar	mening	ilim	içinte	nege
"Gehet hin, in meines		Reiches	Innerem,	so viel
iki yaş-da-a altın	oglan	kı-z-lar		
unter zwei Jahren	an Knaben und	Mädchen		
bar eraser	barçanı	ölürüng-ler	tıp	
vorhanden sein mögen,	sie insgesamt	tötet!"	so	
y(a)rlıkadı				
befahl er.				

Müller'in bu satır altı tercümesini türkçeye şöyle çevirebiliriz. "Gidin!, benim ülkemde ne kadar iki yaşın altında oğlan ve kız çocuk var ise hepsini öldürün! diye emretti".

Bang ise bu satırları "Gehet hin und was in meinem Reiche an Knaben und Mädchen im 2ten Lebensjahre (und) darunter vorhanden ist, die tötet alle! (Gidin ve benim ülkemdeki iki yaşında (ve) daha küçük olan oğlan ve kız çocuklarını, hepsini öldürün!, s. 49)" şeklinde tercüme etmiştir.

Yani bu cümlede **oglan kı-z-lar** şeklinde okunan kelimeleri, Müller de Bang da "Knaben und Mädchen = Oğlan ve kız çocuklar" olarak tercüme etmiştir.

Radloff ise aynı cümleyi, biraz eski Almanca ile, "Daher befahl er seinen Schergen, Henkern und Häschern: "Gehet hin und tödtet alle Knaben unter zwei Jahren, so viel ihrer in meinem Reiche vorhanden sind!"

(Daha sonra O, cellâtlarına, yardımcılara, muhafızlarına: "Gidin ve benim ülkem içinde iki yaşının altında ne kadar oğlan çocuğu var ise hepsini öldürün" diye buyurdu)" şeklinde tercüme etmiştir (s. 163).

Radloff, Müller ve Bang'ın "Knaben und Mädchen" şeklinde tercüme ettikleri kelimeleri sadece "Knaben" kelimesiyle karşılamaktadır.

Malov ise Müller ve Bang'ın oğlan kı-z-lar şeklinde iki kelime okuduğu ibâreyi oğlan-kıya-lar şeklinde, tek kelime olarak, transkripsiyonlamıştır (s. 136).

Radloff ve Malov'un yapmış olduğu yeni transkripsiyon ve tercüme tashihi, hem DTS nâşirlerinin hem de Sir G. Clauson'un gözünden kaçmıştır. Bu yüzden oğlan kı-z-lar şekli, DTS'da s. 363'deki oğlan maddesinin içinde, oğlan kız 'erkek (ve) kız çocuk' şekli ile yer almıştır. Yine oğlan kı-z-lar şekli, Sir G. Clauson'un *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (Oxford 1972, s. 84a) adlı sözlüğünde, "boys and girls" mânâlandırmasıyla, oğlan kızlar şeklinde, geçmektedir.

Halbuki "Herodes" tarafından öldürülmesi emredilen kişiler, iki yaşına kadar olan "erkek" çocuklardır. Çünkü "kız"dan "peygamber" olmaz!

Malov'u haklı gösteren bir başka husus da kız kelimesinin Uygur harfli imlâsıdır. Bilindiği gibi Uygur harfli metinlerde (z) sesi, Türkçede (z) sesi ile başlayan kelime olmadığı için, kelime başında geçmez. Kelime ortasında ise, dâimâ kendisinden önce gelen harflerle birlikte yazılmasına karşılık kendisinden sonra gelen harfle asla birlikte yazılmaz. Bu imlâ hususiyeti Uygur yazısının en önemli özelliğidir. Dolayısı ile kı-z şeklinde bir imlâ, Uygur yazısı ile yazılı bir metin için normal değildir.

Malov'un -kı-ya- okuduğu ek, Köktürk metinlerinde -kıya/-kınye (Bk. Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 105), Uygur metinlerinde ise, -kıya/-kıye, -kına/-kine, -kıa/-kie şekillerinde geçmektedir. Uygur metinlerinde -kı-ya/-ki-ye, -kı-na/-ki-ne, -kı-a/-ki-e imlâ şekilleri ile de kullanılan bu ek küçültme (deminutiv) eki olup, ekin Türkiye Türkçesindeki karşılığı -cık/-çik, -cuk/-çük, -çuk/-çük şekillerindedir.

Böylece oğlan-kı-ya-lar doğru okuyuşu ve "oğlancıklar" doğru mânâlandırılışı ile cümlenin mânâsı "Gidiniz, benim ülkem içinde ne kadar iki yaşının altında (iki yaşına kadar) oğlancıklar var ise tamamını (hepsini) öldürünüz" diye buyurdu" şeklindedir.

Müller ve Bang'ın tercümelerindeki oğlan-kı-z-lar şeklindeki eski ve yanlış transkripsiyonun "Knaben und Mädchen" şeklindeki eskimiş tercümesi yerine, oğlan-kı-ya-lar transkripsiyonunun karşılığı olarak, "Knäblein = oğlancıklar" kelimesinin konulması ile mânâ düzeltilmektedir.

Yine Radloff tercümesindeki "Knaben (oğlan çocuk)" kelimesi de "Knäblein (oğlancık)" olarak değiştirilirse, metnin Uygurca aslına, gramer bakımından, daha uygun bir tercüme yapılmış olur.

Gerek bu makalemizde gerek bir önceki makalemizde sayıca az olan Uygur harflerinin okunuş zorluklarından verdiğimiz örneklere, bundan sonraki makalelerimizde, islâmî Uygur metinlerinden seçeceğimiz örneklerle devam edeceğiz .

Not : **Türk Kültürü** dergisinin 189. sayısında yayınlanan "Uygur metinlerinde yanlış okuma ve anlamalar (1. Müstensih "Tökülti" üzerine notlar) başlıklı ilk makalém, sehven "bibliyografya" bölümünde, kitap tanıtımları arasında yer almıştır.

Uygur harflerinin çeşitli şekillerde okunabilmesi, dolayısıyla Uygur harfli metinleri yanlış okuma ve anlamamanın olabileceğine örnek olarak yazdığım bu ilk makalemin yayınlanması üzerine, arkadaşlarım tarafından, "Tökülti" problemi ile ilgili olarak, Ş. Tekin'in "Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine" (**TDAY-Belleten 1965, s. 29-33**) başlıklı yazısındaki diğer görüşlerine dikkatim çekildi. İlk makale ile ilgisi dolayısıyla Tekin'in görüşlerini buraya alıyorum.

Tekin, bu makalesine şu cümleler ile başlamaktadır.

Uygur edebiyatını, gerek kaynaklarının karakteri gerekse malzemenin kıtlığı dolayısıyla şimdilik 'özel kişilerden yoksun, anonim bir edebiyat' olarak nitelendirmek zorundayız. Bununla birlikte, şu ya da bu eserin kopuk, yırtık bir yaprağının bir köşeciğinde herhangi bir 'şair', bir 'bilgin (boşgütluğ) ya da bir 'müstensih' adı bulabiliyoruz¹. Bunlardan birinin, şu ya da bu biçimde tekrarı, adı geçen kişi üzerindeki bilgilerimizi arttırmaktadır. Şimdiye değin bilimsel çalışmaları üstüne şöyle böyle en çok bilgi edinebildiğimiz Uygur bilgini **Singku Seli Tutung'dur**. Kendisi, meşhur **Suvarnaprabhasottamasutra'yı**, İ-tsing'in Çince metninden, **Altun Yarak.... nom bitig** adı altında çevirmiş ve yorumlamıştır².

¹ Aprın Çor Tigin örneğın bilinen ilk Uygur şairidir (bk. A. v. Le Coq, *Manichaica II*); bu yazının konusu olan Singku Seli Tutung; **Agduk** adında bir Mani müstensihî ve bir metinde kendisinden Tökülti, bir diğer metinde ise Dutağun diye söz açan bir başka müstensih, Müstensihler herhalde Burkançı Uygur manastırlarının kültür hayatında belli bir rol oynuyorlardı.

² Bu eserin Uygurcasının çeşitli nüshaları vardır. Bunların en tamı basılı olup (1687), W. Radloff-S. Maloff tarafından 1913 yılında yeniden basılmıştır: *Suv. ... Bibl. Buddhica 17. 2-723 s.* Diğer nüshaları yazmalar halinde

Alman Arkeoloji heyetleri tarafından Turfan ve civarında bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi, uzun-pothi biçiminde olup ilk defa F.W.K. Müller tarafından bir kaç örnek halinde Çincesiyle karşılaştırılarak yayınlanmıştır (U I s. vd.). Bu nüsha, Ütret adında bir presnes tarafından, Dutagun adında bir rahibe yazdırılmıştır. (a. y. 15. s., burada vakıfçı kırtgünçlüg ütret mama biçiminde belirtiliyor ama aynı nüshanın T III M 56, 9 işaretli yaprağında upasang 'mümine' ütret tengrim 'presnes' olarak geçiyor). Bir tövbe kitabında da gene Ütret adında bir vakıfçı zikrediliyor (U II 76. s. vd), fakat burada Ütret'in presnes ünvanı yok, bunun yerine babası Bay Epe, çangşu unvanıyla geçiyor (a. y. 81, 70). 'mâbeynci' anlamına gelen çangşu (..çin. tschang-schü - sak. cam-si-sgd.çang-şiy, UAjb 33, c. 287 s.) unvanı, bu Ütret'in presnes olduğunu gösteriyor; öte yandan U II 76'daki tövbe kitabı ile AY'un adı geçen nüshası (U I 11. s. vd. ve meselâ T III M 56, 9) yazı benzerliği dolayısıyla aynı müstensihedir. Gerçekten bu müstensih, Ay'un nüshasında (U I 15, 1) Dutagun (...skr. dhutaguna "günahlarından arınmış" bk. F. Edgerton 286a), tövbe kitabında ise (U II 79, 59) bunun Türkçesi olan Tökülti ('günahları dökülmüş') adını kullanıyor. Böylece Ay'un bu nüshasının müstensih ve yazdırana, adı geçen tövbe kitabındakiler ile aynı şahıslar oluyor. ...

Bu satırlarda da açıkça görüleceği üzere Altun Yaruk adlı Uygurca eserin müstensih Dutagun (skr. dhutaguna 'günahlarından arınmış') ile U II'deki tövbe kitabının sonunda bulunan ve müstensih adı zannedilen Tökülti kelimesi, Tekin tarafından aynı şahsın türkçe ve sanskritçe isimleri olarak kabul edilmekte ve müstensih adı zannedilen Tökülti kelimesine de 'günahları dökülmüş' mânâsı verilmektedir.

İlk makalemizde de belirttiğimiz gibi Tökülti kelimesi müstensih adı olmayıp türkçe dökülmek fiilinin görülen geçmiş zamanının 3. teklik şahsıdır. (Uygur türkçesi tökülti = Türkiye türkçesi döküldü). Yine Uygurca metindeki tökülti "döküldü" fiilinin fâili "günah" değil "mürekkap"tir. Dolayısıyla skr. Dutagun ile Uygur türkçesindeki tökülti'nin hiç bir ilgisi olamaz. Maamafih ilk nâşir Müller'e ait olan Tökülti kelimesini müstensih adı olarak kabul etmek görüşü, DTS'da da tekrarlanmakta (bk. s. 579) ve Tökülti şahıs adı olarak kaydedilmektedir.